ਮੱਧਕਾਲੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਸਰੂਪ

(ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ)

ਡਾ.ਰਾਜਨਦੀਪ ਕੌਰ
ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲਜ
ਬੁਢਲਾਡਾ(ਮਾਨਸਾ)
rajan_deep_gndu@yahoo.co.in

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਖੋਜਾਰਥਣ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,ਪਟਿਆਲਾ।

ਕੁਲ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਚਾਦਰ, ਸਰਬ-ਧਰਮ ਰੱਖਿਅਕ, ਤਿਆਗ-ਮੂਰਤ, ਬਡਬਲਧਾਰੀ ,ਦੁਸ਼ਟ-ਵਿਡਾਰਣ ਅਤੇ ਸੰਤ-ਉਭਾਰਕ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਜ਼ੀਮ ਤੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਡੱਪਣ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਪਾਸਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ,ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ-ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਚੋਣਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੀ ਲੋਕ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਚੋਣਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ/ ਵਖਿਆਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੀਮਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ-ਪਰਚੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਰੋਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਸਰੋਤਾਂ(1700- 1900) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ,ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਚੇਤ- ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸੱਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ ਕ੍ਰਿਤ ਸੈਨਾਪਤਿ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭਾਗ ਦੂਜਾ (ਖੰਡ-2) ਕ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਰਤਨਾਵਲੀ ਕ੍ਰਿਤ ਤੋਲਾ ਸਿੰਘ ਭੱਲਾ, ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਭਾਵ-ਜਗਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਰਚਨਾਕਾਰ, ਰਚਨਾਕਾਲ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ

ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਹਵਾਲਾ ਰੂਪ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਨੇ ਸਹਿਤ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

੧. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ ਕ੍ਰਿਤ ਸੈਨਾਪਤਿ- ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਖ਼ਾਸਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕਵੀ/ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੰਗੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕ ਕੇ ਸੈਨਾਪਤਿ ਤੋਂ ਸੈਨਾ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸੁਖਸੈਨ ਰਾਮ ਬਿਨੋਦ' ਵਿਚੋਂ ਇਸਦੀ ਵੰਸ਼-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ[i]। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਨ ਗੋਤ ਦੇ ਜੱਟ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ-ਚਾਣਕਯ ਨੀਤੀ, ਸੁਖਸੈਨ ਗ੍ਰੰਥ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ। 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ' ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ- ਚਰਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ' ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਬਾਰੇ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਿਥੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ- ਸੰਮਤ 1758 ਬਿ./1701 ਈ., 1768 ਬਿ./1711 ਈ. ਅਤੇ 1798 ਬਿ./1741 ਈ.। ਸੰਨ 1925 ਈ. ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ ਪਾਠ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਰਚਨਾਕਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ: ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਭਏ ਬਰਖ ਅਠਾਵਨ ਬੀਤ। ਭਾਦਵ ਸੁਦ ਪੰਦ੍ਰਸ ਭਈ ਰਚੀ ਕਥਾ ਕਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ।[ii]

ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਦਸਮੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ 'ਗੁਰ ਸੋਭਾ' ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਲ 1768 ਬਿ. ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ: ਸੈਨਾ ਸਿੰਘ ਕਹੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ, ਸਤ੍ਰਹ ਸ਼ਤ ਅਠਸਠ ਨਿਜ ਓਭਾ।[iii] ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਵੀ ਇਹੋ ਤਿਥੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।[iv] ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਈ ਸੰਪਾਦਿਤ/ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ/ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਅਕਾਲੀ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 1925 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1966 ਵਿਚ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਵਰਣਿਤ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਡਾ. ਗੰਡਾ

ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਗਾਸ ਬਰਨਨੰ' ਪੰਨੇ 63-67 ਤੱਕ ਦਰਜ ਹਨ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਆਏ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਤਾਰਨਹਾਰ, ਦੁਖਭੰਜਨ, ਦੀਨਦਿਆਲ, ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ, ਇੱਛਾ ਪੂਰਕ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ' ਕਹਿਣ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ

ਪ੍ਰਗਟ ਭਏ ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ। ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਪੈ ਢਾਪੀ ਚਾਦਰ।
ਕਰਮ ਧਰਮ ਕੀ ਜਿਨਿ ਪਤਿ ਰਾਖੀ। ਅਟਲ ਕਰੀ ਕਲਜੁਗ ਮੈਂ ਸਾਖੀ।[v]

ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦੀ ਚਾਦਰ,ਸਰਬ-ਧਰਮ ਰੱਖਿਅਕ,ਦਿਆਲ-ਸਰੂਪ, ਤਾਰਣ-ਤਰਣਹਾਰ ਸਰੂਪ, ਤ੍ਰੈ-ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜੈ-ਜੈਕਾਰਾ, ਤਿਲਕ-ਜੰਞੂ-ਧਰਮਸਾਲ ਰੱਖਿਅਕ, ਦਿਆਲ-ਰੂਪ, ਦੁਸ਼ਟ-ਬਿਡਾਰਣ, ਸੰਤ-ਉਬਾਰਣ, ਜਗ-ਤਾਰਕ ਅਤੇ ਭੈ- ਹਰਣ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਜਾ ਕਾ ਜਸ ਭਯੋ। ਜਿਹ ਤੇ ਸਰਬ ਧਰਮ ਬੰਚਯੋ। ਤਨਿ ਲੋਕ ਮੈ ਜੈ ਜੈ ਭਈ। ਸਤਿਗੁਰਿ ਪੈਜ ਰਾਖਿ ਇਮ ਲਈ। ਤਿਲਕ ਜਨੇਊ ਅਰਿ ਧਰਮਸਾਲਾ। ਅਟਲ ਕਰੀ ਗੁਰ ਭਏ ਦਿਆਲ਼ਾ। ਧਰਮ ਹੇਤਿ ਪ੍ਰਭ-ਪੁਰਹਿ ਸਿਧਾਏ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਹਿਲਾਏ।... ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਭਯੋ ਤਾਰਣ ਤਰਣੰ। ਤ੍ਰਈ ਲੋਕ ਬਿਖੈ ਜੈਕਾਰ ਭਯੋ ਪ੍ਰਗਟਿਓ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਣੰ। ਦੁਸ਼ਟ ਬਿਡਾਰਣ ਸੰਤ ਉਬਾਰਣ ਸਬ ਜਗ ਤਾਰਣ ਭਵ ਹਰਣੰ। ਜੈ ਜੈ ਜੈ ਦੇਵ ਕਰੈ ਸਭ ਹੀ ਤਿਹ ਆਨ ਪਰੇ ਗੁਰ ਕੀ ਸਰਣੰ। (65).

੨. ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭਾਗ ਦੂਜਾ (ਖੰਡ-2) ਕ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ- ਭੱਲਾ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਕਿਰਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਰੋਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਬਾਵਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਹਨ। ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਤੀਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸਨ।[vi] ਅਨੁਮਾਨ ਅਧਾਰਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1800 ਬਿ./1743 ਈ. ਨੂੰ

ਬਾਬਾ ਬਾਹੜ ਮਲ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਖੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।[vii] ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ 'ਦਸ ਅਸਟ ਸਹਸ੍ਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸੰਮਤ ਅਵਰੁ ਅਧਕ ਤੇਤੀਸ। 'ਸਰੂਪ ਦਾਸ' ਸਤਿਗੁਰ ਕਰੀ ਮਹਿਮਾ-ਪ੍ਰਕਾਸ ਬਖਸੀਸ ।'ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਚਨਾ 1833ਬਿ./1776 ਈ. ਨੂੰ ਰਚੀ ਗਈ।[viii]

ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ 'ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ' ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਨੂੰ 1971 ਈ. ਵਿਚ ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਡਾ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਨੇ 1999 ਈ. ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਕ ਪੰਜਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਗ ਦੂਜਾ (ਖੰਡ-2) ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ 'ਸਾਖੀਆਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ-ਨੌਵੀਂ' ਪੰਨੇ 623-719 ਤੱਕ ਦਰਜ ਹਨ।

ਸਤਗੁਰ, ਕਿਰਪਾ-ਨਿਧਾਨ, ਜਗ -ਤਾਰਕ , ਕ੍ਰਿਪਾਵੰਤ, ਪ੍ਰਿਤਪਾਲੰ, ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਸਤਗੁਰ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸਤਗੁਰ, ਦਿਆਲ-ਗੁਰੂ, ਜਾਣਨਹਾਰ, ਦੀਨ-ਦਿਆਲ,ਹਾਜਰ-ਨਾਜਰ,ਸਦ ਧਰਮ-ਰਛਪਾਲ, ਬਿਧ-ਬਿਧਾਨ/ਜਾਣਨਹਾਰ ,ਅਤਿ-ਦਇਆ ਪੁੰਜ, ਕ੍ਰਿਪਾ-ਸਿੰਧ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਨਿਹਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਰਖ-ਸੋਗ ਤੋਂ ਨਿਆਰੇ, ਜਗਤ ਸੁਆਮੀ, ਧਰਮ -ਰੱਖਿਅਕ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ, ਸੰਤ ਰੂਪ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨ, ਤਾਰਨਹਾਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਸਰੂਪ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਸਤਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿਧ ਰੂਪ ਧਰ ਗਤ ਅਮਿਤ। ਕੋ ਮਹਿਮਾ ਕਰੇ ਬਖਾਨ ਜਗ ਤਾਰਨ ਕਾਰਨ ਰਚਿਓ। (630), ਏਕ ਦਿਵਸ ਗੁਰ ਦਿਆਲ ਕ੍ਰਿਪਾਵੰਤ ਅਤ ਦਇਆ ਜੁਤ। (632), ਅਤ ਕ੍ਰਿਪਾਵੰਤ ਸੇਵਕ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲੰ। (632), ਤਬ ਸਤਗੁਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਜਾਨਾ। (633), ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸਤਗੁਰ ਪਹਿਚਾਨੇ (634), ਜੋ ਅਰਥ ਪਰਮਾਰਥ ਮਨ ਕੋਊ ਧਰੇ। ਗੁਰੂ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਪੂਰਨ ਕਰੇ। (635), ਦਮਦਮੇ ਪਰ ਬੈਠੇ ਗੁਰਦਿਆਲ। ਕਰ ਦਰਸਨ ਸੰਗਤ ਹੋਇ ਨਿਹਾਲ। (638), ਹਰਖ ਸੋਕ ਕਛੁ ਮਨ ਨਹੀ ਕਰੇ। ਸਭ ਬਿਧ ਜਾਨਨਹਾਰ ਸੁਆਮੀ। ਤੀਨ ਲੋਕ ਘਟ ਅੰਤਰਜਾਮੀ। ਏਕ ਦਿਵਸ ਸਤਗੁਰ ਜਗ ਸੁਆਮੀ। (644),

ਦੀਨ ਦਿਆਲ ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ। ਜਹ ਸਿਮਰੇ ਸਿੱਖ ਤਹਿ ਹਾਜਰ ਨਾਜਰ। (653), ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਦਿਆਲ ਗੁਰ ਸਰਧਾ ਪੂਰਨ ਜੋਗ। (669), ਜੈ ਜੈ ਸਤਿਗੁਰ ਦਿਆਲ ਹਰੇ। (672), ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਗੁਰ ਕਾ ਸਿੱਖ ਧੰਨ। (684), ਪ੍ਰਭ ਦੀਨ ਬੰਧ ਦਿਆਲ। ਸਦ ਧਰਮ ਕੇ ਰਛਪਾਲ। (697), ਮਨੁੱਖ ਦੇਵੀ ਦੇਵ ਸਭ ਰਾਖਤ ਗੁਰ ਕੀ ਆਨ। ਜੋ ਚਿਤਵਤ ਸਤਗੁਰ ਦਿਆਲ ਸਭ ਹੋਵਤ ਪ੍ਰਮਾਨ। (699), ਦੀਨ ਬੰਧ ਗੁਰ ਕਰੋ ਸਹਾਈ। (699), ਹੇ ਸਤਗੁਰ ਸੰਤ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨਾ। (702), ਧਾਰਨ ਧਰਨ ਕਾਰਨ ਕਰਨ ਤਾਰਨ ਤਰਨ ਦਿਆਲ। ਬਿਧ ਬਿਧਾਨ ਕਾਰਜ ਚਹਿਉ ਭਗਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤਪਾਲ। (706), ਤਬ ਕ੍ਰਿਪਾ-ਸਿੰਧ ਗੁਰ ਕੀਆ ਬਿਚਾਰਾ। (709).

੩. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ- ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਸਰਦਾਰ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਸਰਦਾਰ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮੀਰਾਂ ਕੋਟੀਏ ਦਾ ਪੋਤਾ ਅਤੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕਰੋੜੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਿਯਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੋਹਤਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 1782-1787 ਈ.[ix] ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਅਤੇ ਦੇਹਾਂਤ ੧੮੪੬ ਈ.[x] ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ 1841 ਈ. ਵਿਚ ਲਗਪਗ 33-34 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਬਾਅਦ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ 1914 ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ, 1984 ਵਿਚ ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਨੇ (ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਅਤੇ 2004 ਵਿਚ ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਹੱਥਲੇ ਕਾਰਜ ਲਈ ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ 'ਸਾਖੀ ਨੌਰੰਗੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਕੀ ਜ਼ੁਲਮੀ ਕੀ' ਪੰਨੇ ੬੨ ਤੋਂ ੬੮ ਤਕ ਦਰਜ ਹਨ।

ਬਡਬਲਧਾਰੀ , ਦੁੱਖਹਰਨ, ਸਤਿਗੁਰ ਕਲਧਾਰੀ, ਸਾਚੋ ਅਵਤਾਰ, ਪਾਰ-ਉਤਾਰਨਹਾਰ, ਹਿੰਦੂ-ਹਿੰਦ ਦੇ ਰਾਖੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਕੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਨਕ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਗੁਰ-ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਵਡਿਆਈ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਅਨੁਸਾਰ

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਡਬਲ ਧਾਰੀ, ਪ੍ਰਗਟ ਭਈ ਗਲ ਦੁਨੀਆ ਸਾਰੀ। ਜਾਂ ਪੈ ਆਇ ਪਰੈ ਕੋ ਦੁਖ, ਪਰੈ ਚਰਨ ਮੈਂ ਹੋਵੈ ਸੁਖ।। (੬੨), ਲਗਤ ਚਰਨ ਹੁਇ ਤੁਰਤ ਸੁਖਾਰੈ, ਪ੍ਰਗਟ

ਭਈ ਯਹ ਗਲ ਜਗ ਸਾਰੈ॥ (੬੨), ਚਲੀ ਕਹਾਵਤ ਸਭ ਜਗੈ ਯਹ ਸਾਚੋ ਅਵਤਾਰ। ਸਰਨੀ ਆਵੈ ਜੋ ਉਸੈ ਸੋਊ ਉਤਰੈ ਪਾਰ॥ (੬੩), ਤੁਮ ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰ ਕਲਧਾਰੀ, ਰਾਖੋ ਹਿੰਦੂਅਨ ਹਿੰਦ ਮਝਾਰੀ॥ (੬੪), ਤਬ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਜਾਨਿਓ ਸਮਾਂ ਪਹੂਚਯੋ ਆਇ॥ (੬੭), ਯੌ ਸਤਿਗੁਰ ਬਡ ਸਾਕਾ ਕੀਯੋ, ਪਰ ਸ੍ਵਾਰਥ ਹਿਤ ਨਿਜ ਸਿਰ ਦੀਯੋ॥ (੬੮).

੪. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ- ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1822 ਈ. ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਲੌਂਗੋਵਾਲ (ਸੰਗਰੂਰ) ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਆਪ 99 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ 1921 ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ (1839 ਈ.) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ ਆਦਿ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ 131 ਅਧਿਆਇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਪੂਰਬਾਰਧ ਵਿਚ 71 ਅਧਿਆਇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਉਤਰਾਰਧ ਵਿਚ 60 ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ 1878 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਹਥਲੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਆਰੰਭ' ਤੋਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ' ਪੰਨੇ ੯੭੯-੧੧੭੯ ਤਕ ਦਰਜ ਹਨ।

ਦੁਖ-ਹਰਨ, ਸੁਖ-ਭਰਨ, ਕਲਿਆਣ, ਉਦਾਰਕ, ਚਾਦਰ-ਹਿੰਦ, ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ, ਰਹਿਮ-ਮੂਰਤਿ, ਆਸਾ-ਪੂਰਕ, ਸਮ੍ਰਥ ਸੁਆਮੀ, ਸਾਬਰ, ਸਾਦਕ ,ਆਮਲ, ਵਲੀ, ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ, ਅਖੰਡ, ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ, ਲੀਨ ਅਵਤਾਰ, ਅਸਚਰਜ ਰੂਪ, ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ, ਦਇਆ ਦੀ ਮੂਰਤ, ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ, ਦੁਖ ਮੇਟਣ ਵਾਲੇ, ਅਬਿਨਾਸੀ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸੁਆਮੀ, ਉਪਮਾ ਰਹਿਤ ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਿਡਰ, ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ, ਸੰਤੋਖੀ, ਸਿਦਕ ਵਾਲੇ, ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ, ਕਰਾਮਾਤੀ, ਨਾਸ ਰਹਿਤ, ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੇਤ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਯਾਨੀ, ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਆਦਿ ਸਰੂਪ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਹੈ। ਅਠਾਰਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨੌਵੀਂ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣ-ਰੂਪ

ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਯਾਨੀ ਅਤੇ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਸਰੂਪ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ:

ਹਰਤਿ ਦੂਖ ਸਬਿ ਸੁਖ ਭਰਤਿ, ਧਰਤਿ ਜੁ ਬਿਸ੍ਵੈ ਬੀਸ। (੯੮੦), ਭਾਰ ਧਰਾ ਹਰਬੇ, ਕਰਬੇ ਹਿਤ ਸਿੱਖਨਿ ਕੀ ਕਲਿਆਨ ਉਦਾਰੈਂ। (੯੮੦), ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਚਾਦਰ ਹਿੰਦ, ਦਨਿੰਦ ਮਨਿੰਦ ਭਏ ਅਵਤਾਰੈਂ। (੯੮੦), ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਸੁਖੈਂ ਦੁਖ ਦਾਨ, ਅਨਿਸ਼ਟ ਸੁ ਇਸ਼ਟ ਜਰਾ ਨ ਜਨੈ ਹੈਂ। (੯੮੪), ਜਬਿ ਯੌਂ ਗੁਰੁ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਦਰ ਨਾਦਰ ਕਾਦਰ ਚਾਦਰ ਹਿੰਦੈਂ। (੯੮੯), ਮੂਰਤਿ ਰਹਮ ਸਦਾ ਚਹਿਂ ਮਨ ਭਲਾ ਸਬਿ, ਸਤ੍ਰ ਮਿਤ੍ਰ ਨਾਹਿਂ ਮਨ ਮੈ ਰਖਾਇ ਹੈਂ। (੧੦੦੧), ਆਰਤ ਹਰਨ ਪ੍ਰਭੂ ਅਬਿਨਾਸੀ। ਕਾਟਤਿ ਸਿੱਖਨਿ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸੀ। (੧੦੧੪), ਜਾਨਤਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਅੰਤਰਯਾਮੀ। (੧੦੨੧), ਪੂਰਨ ਆਸਾ ਕਰਿ ਹੈ ਤੂਰਨ, ਸਿੱਖਨਿ ਸਮ੍ਰਥ ਸ੍ਵਾਮੀ। (੧੦੨੬), ਹੇ ਭਗਵੰਤ ਅਨੰਤ ਕੰਤ ਨਰ। ਜਗਿ ਬਯੰਤ ਦੁਖਿ ਸੰਤ ਹੰਤ ਕਰਿ। (੧੦੬੧), ਭਵਨਿਧਿ ਤਰਿ ਹਰਿ ਸੁਖ ਸਰੂਪ ਮੈਂ। ਰਹਤ ਮਗਨ ਆਨੰਦ ਅਨੂਪ ਮੈਂ। (੧੦੬੧), ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੂਰਤਿ ਆਸ ਨਿਰਾਸੈਂ। ਤਾਂ ਤੈ ਦਾਸਨਿ ਕੀਨ ਅਰਦਾਸੈਂ। (੧੦੬੧), ਘਟ ਘਟ ਕੀ ਜਾਨਤ ਤੁਮ ਸ੍ਵਾਮੀ। ਸਰਣਾਗਤਿ ਕੇ ਪੂਰਣ ਕਾਮੀ। (੧੦੬੨), ਗੁਰੁ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਹਿੰਦੁਨਿ ਚਾਦਰ, ਰੱਖਕ ਸਾਦਰ, ਸੁਨਯੋ ਸਬੈ। (੧੧੨੭), ਸਦਗੁਨ ਗਨ ਸਾਗਰ, ਕਾਦਰ ਨਾਦਰ ਧਰਮ ਬਿਰਾਦਰ, ਗਤਿ ਦਾਨੀ। (੧੧੨੭), ਸਾਬਰ ਸਾਦਕ ਆਮਲ ਜ਼ਾਹਦ ਇਹੁ ਵਲੀ। (੧੧੫੪), ਤੁਮ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਅਖੰਡ ਪੂਰਨ, ਪੁਰਖ ਲੀਨ ਅਵਤਾਰ ਹੈ। (੧੧੬੪), ਹਿਤ ਧਰਮ ਰਖ੍ਯਾ ਹੇਤ ਆਏ, ਤਾਰਨੇ ਸੰਸਾਰ ਹੈਂ। (੧੧੬੪), ਗੁਰੁ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਯਾਨੀ ਥੇ ਸੋ। ਸੱਮ੍ਰਥ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤਿ ਯੁਤ ਸੇ ਸੋ। (੧੧੭੮).

੫. ਗੁਰਰਤਨਾਵਲੀ ਕ੍ਰਿਤ ਤੋਲਾ ਸਿੰਘ ਭੱਲਾ- ਬਾਬਾ ਤੋਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਬਾਹੜ ਮਲ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਬਾਬਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ (ਲੇਖਕ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼), ਬਾਬਾ ਬੰਸੀਧਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਸਨ। ਗੁਰਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਚੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਨ-ਸੰਮਤ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਅਨੁਮਾਨ ਤਹਿਤ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਲ 1776 ਈ. ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 10 ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਸੰਖਿਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਡਾ. ਮਨਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਾਰਜ

ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖ 'ਅਥਿ ਗੁਰ ਰਤਨਾਵਲੀ ਮਹਲਾ ੯' ਦੇ ਪੰਨੇ 122-131 ਤਕ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ -ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟਵੇਤਾ, ਨਿਰਭੈ, ਬ੍ਰਹਮ-ਜਾਪਕ , ਅਚਿੰਤ, ਸੁੱਚ-ਧੀਰ , ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਜੋਂ ਵਖਿਆਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸੱਤ੍ਰ ਮਿਤ੍ਰ ਕੋ ਸਮ ਲਖੈ ਤਥਾ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ॥ ਸਮ ਸੁਖ ਦੁਖ ਨਿਰਭੈ ਸਦਾ ਭੈ ਨਹਿ ਦੇਵੈ ਆਨ।, ਦੇਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਮਨੁ ਰੋਕ ਕੇ ਜਪੈ ਬ੍ਰਹਮ ਕੋ ਜਾਪੁ॥ ਪੂਰਨ ਮਾਇਆ ਤੇ ਪਰੇ ਅਜਿ ਅਚਿੰਤ ਨਿਹ ਪਾਪ॥, ਤੇਜ ਛਿਮਾ ਸੁਚ ਧੀਰ ਯੁਤਿ ਦੰਭ ਦੋਹਿ ਤਜਿ ਮਾਨ॥ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮਮਤਾ ਤਜੀ ਅਚਲਿ ਬੁਧਿ ਥਿਰ ਗਿਆਨ॥, ਤੇਗ ਬਹਾਦਰਿ ਗੁਰ ਮੁਕਤਿ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਮਾਨ॥ (123).

੬. ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ- ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 14 ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵੇਰਵੇ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਈ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਬਾਰੇ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਸਮੇਂ ਭਾਵ 1699 ਈ. ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੋਇਆ।[xi] ਇਸ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ 'ਨੌਵਾਂ ਚਰਣ-ਨੌਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ' ਪੰਨੇ ੧੦੯-੨੩ ਤਕ ਦਰਜ ਹਨ। ਕਰਨ-ਕਾਰਣ ਸਮਰੱਥ , ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼, ਮਿਹਰਵਾਨ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਆਹੇ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਸਮੱਰਥ। ਪਰ ਰਜ਼ਾਇ ਮੰਨੀ, ਧਰਿ ਮੱਥੇ ਹੱਥ॥ (੧੧੬), ਜੀ ਸਚੇ ਪਾਤਿਸਾਹ ਅਸੀਂ ਟਕੇ ਹਾਂ ਚੁਕਾਂਵਦੇ ਅਰਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਪਾਸ॥, ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼ ! ਅਸੀਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਚੁਕਾਉ॥, ਜੀ ਮਿਹਰਵਾਨ ! ਜੇ ਟਕੇ ਲਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮਨ੍ਹੇ ਨਾ ਕਰੇ॥ (੧੧੮), ਬਚਨ ਕੀਤਾ , ਤਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੁ॥ (੧੨੧).

੨. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਚੂੜਾਮਣਿ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਨੂਰਦੀਨ ਦੀ ਸਰ੍ਹਾਂ ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨਤਾਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ 1788 ਈ. ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਰਜਾਦੀ (ਰਾਜ ਕੌਰ) ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਜੀਵਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਪੂਰਬਾਰਧ ਵਿਚ 73 ਅਧਿਆਇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਉਤਰਾਰਧ ਵਿਚ 57 ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜੀ ਚਾਲ ਅਨੁਸਾਰ 12 ਮਹੀਨੇ, 2 ਐਨ, 6 ਰੁੱਤਾਂ, 51 ਅੰਸੂ, 51829 ਛੰਦ ਅਤੇ 1152 ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ 14 ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ,ਦਸਵੀਂ ਅਤੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਧਰਮ ਧੁਜ, ਤੁਰਕਨ ਹਰਤਾ , ਧੀਰਜ-ਧਾਰਕ, ਪ੍ਰਸੰਨ-ਸਰੂਪ, ਅਰਬਿੰਦ, ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ, ਨਿਰਾਸ ਕੀ ਆਸ, ਪੂਰਨ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ, ਸੰਭਾਲਕ, ਕਲਿਆਣ-ਰੂਪ,ਪਾਰ-ਉਤਾਰਕ, ਉਧਾਰਕ, ਆਨੰਦਚਿਤ, ਮਧੁਰ ਬਚਨ, ਸਦ ਜਿਤਿੰਦੈ,ਬਡ ਉਦਾਰਕ,ਖਿਮਾਵੰਤ, ਸਰਲ ਚਿੱਤ, ਨਿਸ਼ਕਪਟ, ਬ੍ਰਹਮਗਯਾਨੀ , ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮ ਵਾਲੇ, ਦੁਹ ਲੋਕਨ ਦੇ ਸਹਾਈ, ਸਰਬ ਕਲਾ ਸਮਰੱਥ, ਸ਼ਕਤੀ-ਦਾਨੀ, ਬਿਰਦ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖਿਅਕ, ਤੀਨ ਲੋਕ ਕੇ ਸੁਆਮੀ,ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਉਭਾਰਕ ਵਜੋਂ ਗੁਰ-ਸ਼ੋਭਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੂੜਾਮਣਿ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਤੀਹ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਅਧੀਨ ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਧਰਮ ਧੁਜ ਹਰਤਾ ਤੁਰਕਨ ਮੂਲ। ਚਰਨ ਸ਼ਰਨਿ ਤਾਰਨ ਤਰਨ ਨਮੋ ਹੋਇ ਅਨਕੂਲ॥ (੪੪) (ਜਿਲਦ 2), ਤੇਗਬਹਾਦਰ ਧਰਮ ਧੁਜ ਧੀਰਜ ਧਰਨਿ ਮਨਿੰਦ। ਗੋਪ ਰਹੈਂ ਕੁਛ ਕਹੈਂ ਨਹਿਂ ਮੁਖ ਪ੍ਰਸੰਨ ਅਰਬਿੰਦ ॥(੩੯੯੧), ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਰੁ ਹੈ ਸਾਚੋ। ਕੌਨ ਹਟਾਇ ਸਕਹਿ ਤਿਹ ਕਾਚੋ ॥(੩੯੮੪), ਹੇ ਪ੍ਰਭੁ ਤੁਮ ਨਿਰਾਸ ਕੀ ਆਸ। ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਸਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ । (੩੯੮੭), ਸਤਿਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਧੀਰ।

ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਸਰਬ ਸਧੀਰ ॥ ਨਹੀਂ ਜਨਾਵਨਿ ਆਪਾ ਕਰਿ ਹੀਂ । ਸਹਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਮਤਾ ਧਰਿ ਹੀਂ ।...ਨਿਜ ਬਡਿਆਈ ਕੁਛ ਨ ਜਨਾਵੈਂ । ਕਰਹਿਂ ਤਥਾ ਜਿਮ ਨਹਿਂ ਬਿਦਤਾਵੈਂ ॥ ਸਿਖ ਮਨ ਕੀ ਲਖਿ ਅੰਤਰਜਾਮੀ । ਤਿਹ ਸਹਾਇਤਾ ਚਹਿ ਕਰਿ ਸ੍ਵਾਮੀ॥ (੩੯੮੭), ਸਰਬ ਸ਼ਰੀਰਨਿ ਅੰਤਰਜਾਮੀ । ਜਹਿਂ ਸਿਮਰੈਂ ਤਹਿਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸ੍ਵਾਮੀ । (੩੯੯੪), ਹੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੂਰਨ! ਕਰਿ ਦਯਾ ।...ਸਕਲ ਜਗਤ ਪੂਰਨ ਧਨ ਧਾਨ । ਸਭਿ ਕੇ ਭਰਤਾ ਆਪ ਮਹਾਂਨ । ਦੇ ਅਹਾਰ ਸਭਿ ਕੋ ਪ੍ਰਤਿਪਾਰਹੁ । ਕੋਟ ਅਨੰਤ ਸੁ ਜੀਵ ਸੰਭਾਰਹੁ ॥ (੪੦੦੩), ਧੰਨ ਸਰੂਪ ਆਪ ਕੋ ਅਹੈ । ਸਿਖ ਸਰਬੱਤ ਆਸਰੋ ਲਹੈਂ (੪੦੦੪), ਹੇ ਧੀਰਨ ਮਹਿਂ ਧੀਰ ਮਹਾਨੀ !...ਸਿੱਖਯਨਿ ਕੋ ਕੱਲਯਾਨ ਬਿਚਾਰਹ । ਸਾਗਰ ਸੰਸੈ ਪਾਰ ਉਤਾਰਹੁ ॥ (੪੦੦੮), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਚੰਦ । ਸਦਾ ਮਗਨ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ॥ (੪੦੧੦), ਜੈ ਸਤਿਗੁਰੁ ਜੈ ਸਤਿਗੁਰ ਸਕੇਰੀ । ਸਭਿ ਤੇ ਮਹਿਂਮਾ ਅਧਿਕ ਬਡੇਰੀ । ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਕੀ ਜੋਤਿ ਉਦਾਰਾ । ਅਬਿ ਤਿਸ ਕੇ ਤੁਮ ਅਹੋ ਅਧਾਰਾ। ਸਿੱਖਯਨਿ ਸਕਲ ਕਾਮਨਾ ਜੋਈ । ਤਿਨ ਕੇ ਨਿਰਬਾਹਕ ਤੁਮ ਹੋਈ ।...ਕਰਹੁ ਉਧਾਰਨਿ ਸਿੱਖਯਨਿ ਕਰਨਿ । ਲਹੈਂ ਅਨੰਦ ਦਰਸ ਤੁਮ ਹੇਰਨਿ ॥...ਕਰਮ ਅਨਿੰਦਤ ਸਭਿ ਇਨ ਕੇਰੇ । ਮਹਾਂ ਭਾਗ ਸੰਤੋਖ ਘਨੇਰੇ । ਸਮ ਦਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਧੁਰ ਬਚੰਨਾ । ਨਿਜ ਸਰੂਪ ਮਹਿਂ ਸਦਾ ਪ੍ਰਸੰਨਾ ॥ ਸਹਿਨ ਸ਼ੀਲ, ਮਨ ਰਾਗ ਨ ਦ੍ਵੈਸ਼ । ਸਦਾ ਜਿਤਿੰਦੈ, ਛੁਹ ਨ ਕਲੇਸ਼ । ਗੁਰਤਾ ਉਚਿਤ ਜਿਤਿਕ ਬਡਿਆਈ। ਇਨ ਮਹਿਂ ਸਭਿ ਪਈਅਤਿ ਭਲਿਆਈ ॥ (੪੦੧੨), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਚੰਦ । ਨਿਜ ਸਰੂਪ ਮਹਿਂ ਸਦਾ ਅਨੰਦ । ਆਵਨ ਜਾਨੇ ਦਰਬ ਸਮਾਨ । ਹਰਖ ਸ਼ੋਕ ਜਿਨ ਕੇ ਉਪਜਾ ਨ ॥ ਇਕ ਰਸ ਨਿਤ ਉਰ ਧੀਰਜਵੰਤ। ਮਹਿਦ ਜਿਤਿੰਦ੍ਰੈ ਗੁਨਨਿ ਮਹੰਤ। ਬਡ ਉਦਾਰ, ਤੇਜ, ਬੁਧਿ-ਵਾਨ । ਛਿਮਾਵੰਤ, ਉਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਮਹਾਨ॥ ਸਰਲ ਚਿੱਤਯ ਨਿਸ਼-ਕਪਟ ਸਦੀਵੇ। ਮਹਾਂ ਮੋਹ ਮਦ ਲੋਭ ਨ ਥੀਵੇ। (੪੦੨੭), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਤੇਗਬਹਾਦਰ ਚੰਦ । ਸਮ ਰਹਿਂ ਹਰਖ ਸ਼ੋਕ ਜੇ ਦੁੰਦ। ਨਹਿਂ ਇੱਛਾ ਥੀ ਜਗ ਬਿਦਤਾਏਂ । ਮੈਂ ਕਰਿ ਬਿਨਤੀ ਵਹਿਰ ਬਿਠਾਏ ॥ ਨਹੀਂ ਕਰਤਿ ਕੁਛ ਅੰਗੀਕਾਰੇ। ਜਗ ਮਿੱਥਯਾ ਜਿਨ ਕੇਰ ਬਿਚਾਰੇ। ਬ੍ਰਹਮਗਯਾਨ ਜਿਨ ਕੇ ਦ੍ਰਿਢ ਹੋਵਾ। ਉਰ ਅਬਿਬੇਕ ਕਟਕ ਕੋ ਖੋਵਾ ॥ (੪੦੩੫), ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਧਰਮ ਧੁਰ ਸਦਾ ਰਹੈਂ ਬ੍ਰਿਤਿ ਜੋਗ ॥ (੪੦੮੫), ਬੈਠਿ ਗਏ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਰਾਜੈਂ । ਜਿਨ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਿਬੇ ਦੁਖ ਭਾਜੈਂ । ਚਾਰੁ ਚਾਦਰਾ ਦੀਰਘ ਘਨੇ । ਸੁੰਦਰ ਬਦਨ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਮਨੇ ॥ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਮ ਕੋਮਲ ਬਰ ਬੈਨ । ਕਰੁਨਾ ਭਰੇ ਰਸੀਲੇ ਨੈਨ। ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਮਸ ਚੁਗਿਰਦੈ ਮੁਖ ਕੇ । ਮੁਸਕਾਵਤਿ ਬੋਲਤਿ ਬਚ ਸੁਖ ਕੇ ॥(੪੧੧੬), ਛਿਮਾ

ਨਿਧਾਨ ਆਪ ਤੁਮ ਅਹੋ । ਲਖਿ ਸਭਿ ਔਗੁਨ ਕੁਛ ਨਹਿਂ ਕਹੋ । ਪਤਿਤ ਪਾਵਨੇ ਨਾਮ ਤੁਮਾਰਾ । ਘਨ ਸਮ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਹੁ ਇਕਸਾਰਾ ।(੪੧੨੨), ਦੁਹ ਲੋਕਨਿ ਮਹਿਂ ਗੁਰੂ ਸਹਾਇ। ਦੁਖ ਤੇ ਦੇਕਰਿ ਹਾਥ ਬਚਾਇਂ । (੪੧੪੩), ਬੂਝਹਿਂ ਭਨਹਿਂ ਪਰਸਪਰ ਕੇਈ । ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਗਾਦੀ ਪਰ ਏਈ । ਸਕਲ ਕਲਾ ਸਮਰਥ ਗੁਰਦੇਵ । ਰੀਝਹਿਂ ਹਰਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਸੇਵ ।।ਕਰਹਿਂ ਨਿਹਾਲ ਸ਼ਕਤਿ ਕੇ ਦਾਨੀ । ਦੁਹੂੰ ਲੋਕ ਮਹਿਂ ਸੰਕਟ ਹਾਨੀ । (੪੧੪੪), ਗੁਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਸਰਬੱਗਯ ! ਸਭਿ ਥਲ ਸੰਗਤਿ ਸੇਵ ਕ੍ਰਿਤੱਗਯ ! ਲਾਜ ਬਿਰਦ ਕੀ ਰਾਖਿ ਕ੍ਰਿਪਾਲਾ ! ਸਿੱਖਨ ਕੇ ਪ੍ਰਣ ਪੁਰਹੁ ਬਿਸਾਲਾ।। (੪੧੪੯), ਸੁਨੇ ਸੁ ਗੁਨ ਸ੍ਰੀ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ । ਜਹਿਂ ਸਿਮਰਹਿਂ ਤਹਿਂ ਤਤਛਿਨ ਹਾਦਰ । ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਤਿ ਸਹਾਇਕ ਬਨੈਂ । ਇਸ ਮਹਿਂ ਨਹਿਂ ਕੋ ਸੰਸੈ ਭਨੈ।।(੪੧੫੧), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ! ਤੀਨ ਲੋਕ ਕੇ ਸ੍ਵਾਮੀ । ਸਦਾ ਸਭਿਨਿ ਕੇ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ।...ਦੀਨ ਬੰਧੁ ਹੈ ਨਾਮ ਤੁਮਾਰਾ । ਰਾਖਹੁ ਲਾਜ ਬਿਦਤਿ ਸੰਸਾਰਾ ।(੪੧੯੫), ਸਤਿਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਚੰਦ । ਸਰਬ ਕਲਾ ਸਮਰਥ ਗੁਨ ਖਾਨੀ । ਧੀਰਜ ਧਰਮ ਧਾਮ ਬ੍ਰਹਮਗਯਾਨੀ ।(੪੩੩੨), ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਦੇਵ । ਭੂਤ ਭਵਿੱਖਯ ਲਖਹਿਂ ਸਭਿ ਭੇਵ ।(੪੩੪੪) (ਜਿਲਦ 10), ਸਿਰ ਦੇ ਹਿੰਦੁਨਿ ਧਰਮ ਉਬਾਰਹਿਂ । ਤੁਰਕ ਰਾਜ ਕੀ ਜਰਾਂ ਉਖਾਰਹਿਂ । (੪੪੨੩)(ਜਿਲਦ 11).

ਉੱਪਰ ਵਰਣਿਤ ਚੌਣਵੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦ ਕ੍ਰਿਤ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ, ਪਰਚੀਆਂ ਸੇਵਾਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾਦਾਸ ਉਦਾਸੀ, ਗੁਰੁ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਆਦਿ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਕਵੀਆਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਰਤਨਾਵਲੀ/ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1984), ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਰੋਤ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2022), ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ (ਸੰਪਾ. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੋ. ਗੁ. ਪ੍ਰੰ. ਕ., ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1975) ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ (ਡਾ. ਕਵਿਤਾ ਰਾਣੀ, ਗ੍ਰੇਸੀਅਸ ਬੁਕਸ, ਪਟਿਆਲਾ, 2021) ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਓਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਗੁਰ

ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਖਿਆਣ ਤੇਗ ਦੇ ਧਨੀ ਅਤੇ ਤਿਆਗ-ਮੂਰਤਿ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੌਵੀਂ ਦੀ ਗੁਰ-ਮਹਿਮਾ, ਗੁਰ-ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵੱਡ-ਸਰੂਪ ਤੇ ਅਗੰਮ-ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਦੈਵੀ, ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਅਵਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਧਰਮ ਦੀ ਧੁਜ ਹੈ। ਬਡਬਲਧਾਰੀ ਹੈ। ਸਰਬ-ਧਰਮ-ਰੱਖਿਅਕ ,ਸਰਬ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਚਾਦਰ, ਸਾਬਰ, ਆਮਲ,ਸਾਦਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਗ੍ਰੰਥ ਸਤਿਗੁਰ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ-ਪਤਿਤ-ਪਾਵਨ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਦ ਜਿਤਿੰਦੈ, ਨਿਰਾਸ ਕੀ ਆਸ, ਆਨੰਦਚਿਤ, ਮਧੁਰ ਬਚਨ, ਬਡ ਉਦਾਰਕ, ਖਿਮਾਵੰਤ, ਸਰਲ ਚਿੱਤ, ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਖਾਸਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਅਧਿਆਤਮ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਨਾਨਕ ਜੋਤਿ,ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਹਨ,ਉਥੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਵਜੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਜ਼ਬਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤਿਲਕ-ਜੰਞੂ-ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਸ ਹੈ ਇਹ ਕਾਰਜ ਗੁਰ-ਸੋਭਾ ਦੇ ਅਸੀਮ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਲਈ ਅਹਿਮ ਕਾਰਜ ਕਰੇਗਾ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

---

[i] ਅਥ ਕਵਿ ਬੰਸ ਬਰਨਨੇ॥
ਸੰਭੂ ਜਟਾ ਤੇ ਕਹਿਤ ਹੈ ਜਾਟ ਬੰਸ ਅਵਤਾਰ।
ਮਾਨ ਗੋਤ੍ਰ ਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਿ ਜਾਨਤ ਸਭ ਸੰਸਾਰ॥
ਬਾਲ ਚੰਦ ਤਿਹ ਗੋਤ੍ਰ ਮੈਂ ਲੇਖਕ ਅਪਰ ਅਪਾਰ।
ਬਾਸੀ ਸ਼ਹਰ ਲਾਹੌਰ ਕੇ ਲਿਖਇ ਪਢਨ ਮੇਂ ਪਯਾਰ॥
ਚੰਦ੍ਰ ਸੈਨ ਤਾਂ ਕੋ ਤਨੁਜ ਕਵਿ ਮਤਿ ਮੰਦ ਗਵਾਰ।
... ...
ਜਗਤ ਰਾਇ ਦਿਜ ਬੈਦ ਬਰ ਬਸਤ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ।
ਸੈਨਾਪਤਿ ਸੋ ਮਿਤ੍ਰਈ ਕੀਨੀ ਪਰਮ ਸਵਾਦ॥ (ਪੰਨਾ 2)

[ii] ਪੰਨਾ ੪.

[iii] ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), *ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਰਚਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988 (ਤੀਜੀ ਵਾਰ), ਪੰਨਾ 1.

[iv] ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਭਾਈ, *ਗੁਰੁਮਤ ਮਾਰਤੰਡ* (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 79 (ਫੁ.ਨੋ.).

[v] ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), *ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਰਚਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988 (ਤੀਜੀ ਵਾਰ), ਪੰਨਾ 65.

[vi] ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, (ਸੰਪਾ.) ਡਾ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1999, ਪੰਨਾ 2.

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਮੋਹਰੀ ਜੀ, ਅਰਜਾਨੀ ਜੀ, ਮਥਰਾ ਦਾਸ, ਸੁਲਤਾਨ ਸਿੰਘ, ਮੇਘ ਰਾਜ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਹੜ ਮੱਲ, ਬਾਬਾ ਸਰੂਪ ਚੰਦ।

[vii] *ਓਹੀ*, ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 1 (ਭੂਮਿਕਾ)।

[viii] *ਓਹੀ*, ਭਾਗ 2 (ਖੰਡ 1), ਪੰਨਾ 75.

[ix] ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਸ਼ਹੀਦ, ਭਾਈ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, (ਸੰਪਾ.) ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੨੦੦੦ (ਤੀਜੀ ਵਾਰ), ਪੰਨਾ ੩੨.

[x] ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਭਾਈ, *ਗੁਰੁਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974 (ਤੀਜੀ ਵਾਰ), ਪੰਨਾ 793.

[xi] ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਡਾ., *ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼* (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਉ-ਜਾ), ਗੁਰ ਰਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 2005, ਪੰਨਾ 520.